

EMLÉKHELYEK

Tolna megye irodalmi emlékei

„Megjárta Tolnát-Baranyát” – mondták hajdan a művelt emberre, s idézhetjük mi is szinte előzetes mentségül, ha az egyik legkisebb megye irodalmunkban betöltött szerepéről kívánunk vázlatot adni. Az anyag oly gazdag, hogyha csak azok névsorát közölnénk Tolnából, akik már nem élnek, de legalább egy kötetig eljutottak, e szerény kis írás csupa ismert és elfeledett névből állhatna. Ez az oka, ha a több száz kínálkozó alkotó közül nem elsősorban a teljesség, hanem az érdekesség és a helyi sokoldalúság ízeinek bemutatására vállalkozhatunk.

Főhajtás az irodalomtörténet előtt

Régi szokás a tanulmányok végére tenni azok műveit, akiktől egy-egy terület feldolgozása-
kor a leginkább merítettek. A jegyzeteket legtöbbször átlapozzák, nem értékelik kellően. Szakít-
sunk hát most e hagyománnyal, s lássuk, kiket tarthatunk számon e téren Tolnában! Kathona
Géza a reformáció kori, s a megyének nevet adó mezőváros emlékeit tárta föl. Kortársunk, Gál
István angolszász kapcsolatainkat kutatta fel; szülőhelyén a bonyhádi könyvtár névadója
Solymár Imre: a *Völgység irodalmát* összegezte példás tanulmányban. Dr. Szabó Imre
2002-ben *Tolna táji irodalmi tőrak* címmel közölt füzetnyi összeállítást. Kovács Endre, Paks Po-
zsonyba majd visszazármazott fia a közép-európai összehasonlító irodalomtörténet jelese.
Szakcs szülötte, Mészáros Gyula kutatásaival Ázsiáig vitte tekintetünket, Pozder Károly idő-
ben és térben Rómáig és Perzsiáig kalandozott Högyészről indulva; földije, Petrovich Ede
Pécs irodalmi múltjának feltárásában végzett derekas munkát. Akárcsak a Petőfi-hagyomány
felkutatásában Sárszentlőrinc finn fordításaiért is nagyra becsült lelkipásztora, Csepregi Béla.
Elődjének tekinthető az a Sass István, aki még Petrovicsként ismerte meg padtársát, hogy az-
tán legrégebb barátja legyen és maradjon írásaival halála után is. Ugyancsak az első gimnázi-
um lőrinci eredetét idézi az innét indult Lehr-család: András, a költő tanára, Zsigmond, aki
Lőrinczi néven öt művet alkotott, s Albert, aki fordításai mellett Toldi-magyarázatairól ismert,
Adyt az elsők között értékelte, akárcsak Móriczot. De ne feledkezzünk meg Vadas Ferencről
sem, aki az Illyés-hagyaték értő feldolgozásával és a Dunatáj folyóirat szerkesztésével hagyott
ránk maradandót. Szerkesztőtársa, Csányi László író *Bejártam Tolnát-Baranyát* című művelő-
déstörténeti körképével 1988-ban hozta meg az olvasói kedvet szellemi vagy valóságos kirán-
duláshoz.

Az első magyar szerelmes verstől a XVIII. századig

Méltán örülhetünk a szerencsének, hogy a legrégebb, 1485-ből fennmaradt magyar nyelvű
szerelmes verset, Török Imre köszöntőjét, megyénk lányának, Paksy Krisztinának írta.
„*Emerichus Török /köszön Krisztinának, / legyen könnyebb inának, / száz jó napot, / kétszáz jó éjt hoz-
zája.*” Sovány kis üdvözlés a mátkájára váró, éppen kelengyéjét hímozó menyasszonynak, de
hatásos, mert e frigyből születik majd Török Bálint, megyénk birtokosa.

A vers előtt már akad, amit följegyezhet az irodalomtörténet. Bonfini Mátyás tolnai tréfáját
hagyta az utókorra 1466-ból, ezzel egykorú Janus Pannonius gúnyverse az önmagát
férfiatlanító szekszárdi apátról. Ennek utóda a jeles humanista, esztergomi érsek, Vitéz János,
aki viszont nem említi a majdani megyeszékhelyt műveiben. Mindkettőjük rokona a ma
Aparhantként ismert kisközségből származott Garázda Péter, kora kedvelt literátora.

Mellettük észrevétlenül jött a megyébe s nőtt az első Európa-szerte ismert magyar íróvá Te-
mesvári Pelbárt. Pestisbetegként került Ozorára 1480 körül, s itt írta messze földön kinyomta-
tott műveit, köztük azt a bátai jelenetet, amely a kései gótika humoros oldódását példázza. Ér-

A Perczelek házitánítója, Vörösmarty Mihály szívesen időzött Egyed Antal bonyhádi plébánosnál

demés tudnunk, hogy a már Zsigmond-kori versbe híres búcsújáró helyként bekerült Bába – a Sárköz helységei közül egyedülként – megtartotta katolikus hitét, s távolról regnáló apáturuk, Veresmarti Mihály számukra írt *Intő s tanító levélben* a barokk időszakban jeles, jámbor célzatú művet.

Pelbárt után alig egy emberöltővel újabb hírességet bocsát útjára Ozorai Pipo egykori névadó székhelye: az első magyar reformátor, Ozorai Imre „népies ízű magyar nyelven írt vitairatában” Krisztus és Antikrisztus egyházáról szól, Krakóban adta ki művét 1535-ben, s mintegy előképe lett ez a helyi virágzó kultúrának.

Az 1540-es évek végén Tolnán gyökeret vert reformáció képviselői ugyanis nemcsak a hit orvoslásán, hanem a magyar nyelv pallérozásán is fáradoztak. Eszéki Szigeti Imrétől, aki az itteni iskolát alapította, a hitváltoztató s már emlegetett Veresmartiig legalább 60-70 kiemelkedő reformátor, énekköltő, drámaíró, vitairat- vagy zsoltárfordítás-szerző kapcsolható ide pályájával. Szegedi Kis István, akinek Genfben, Baselben és Londonban is kiadták műveit, itt volt rektor, akárcsak Sztárai Mihály. Az ő *Igaz papságnak tüköri* című drámáját, az első kortárs közéleti darabot, minden bizonnyal előadták diákjai. Utóda, Méliusz Juhász Péter – egyes vélemények szerint – megének szülötte is, számos művel gazdagította nyelvünket. Tolnai Fabricius Bálintnak, aki Decsen lelkészkedett, az első fennmaradt lakodalmi tanító éneket és egy kiadós és persze olvasmányos bűnlajstromot köszönhetünk *Szent János Látásának 12. részéből való Ének* címmel. Tanítványa az egyházmegyéjét és szülőhelyét egyaránt nevében viselő Baranyai Decsi János, „a magyarországi humanizmus kései képviselője”, aki nemcsak íróként fontos. Önálló művein és fordításain kívül ő gyűjtötte egybe először közmondásainkat, s mindjárt ógörög és latin párhuzamokkal, de neki jutott eszébe a nemzetközi és magyar jog egyeztetése, s az embert próbáló mű megalkotása.

A tolnai iskola múlhatatlan érdeme, hogy a magyar nyelvet és az itt szerzett tudást egyszerűre tudta versenyképesé tenni, ami egyaránt szolgálta a fejlődést, a megmaradást, s annak zálogát, a közösséget. Ez utóbbi indította fiait féltő gondoskodásával Tolnára, ott néhány év alatt oly tudást szereztek, amivel a világ akkori legjobb egyetemén, Wittenbergben sem vallottak szűgyent, s ami ma is külön csodának számítana, ezután visszatértek kicsiny falujukba, hogy szolgálhassák az útnak indítókat. Mindennek eredményeként a XVIII. századra a népességében megmenekült Sárköznek – egyedül az országban – a jobbágyság körében is írásbeli kultúrája lett.

Ugyanennek az időszaknak elején, az 1530-as évek végén lesz vitézlő harcosból lantossá Tinódi Sebestyén deák, aki Török Bálint katonájaként sebesült meg, s alkotói pályáját Dombóvárott kezdte egy széphistóriával. Az emléket itt őrző szobor nem beszél arról, mit is indított el valójában. A tényfeltáró újságírás és az irodalmi riportírás őseit leljük meg benne, amikor szándéka, hogy sem pénzért, sem barátságért, sem félelemből, sem dicsőségből nem írt, hanem megkérdőjelezvén hitest tanúkat, akik jelen voltak, egybegyűjti adatait, s azokat csakis az érzékeltetés szempontjából színezi ki. (Érdekes véletlen, hogy egyik csataleírásáról, amelyről az ellenfél török krónikás is szól, Szakály Ferenc történész állapítja meg ugyanezt.)

A korból persze végig idézhetnénk a helyi bégek magyar levelezését is irodalomként, de ez inkább művelődéstörténeti érdekesség. Szomorúan az megyénk ekkori népességpusztulása: az újtelepítés keserves évtizedeiben ez is oka annak, hogy a XVIII. század derekáig alig találunk újabb irodalmi nyomokra. Gyönek és Sárszentlőrinc többször elűzött lutheránus lelkésze, szeniczei Bárány György kegyes iratai, magyar énekei, s az általa újrarendezett Új Testamentum – mívéssége ellenére – legföljebb határesetek. Ugyanezt mondhatjuk Szekszárd első irodalmáráról, az 1732-ben született Gerő Györgyről, aki Ungváron lett professzor, s a *Keresztény Herkulesnek Bullióni Godefrednek hadi munkái* címmel fordított egy kétkötetes regényt.

Kortársuk volt az a Sass János, akit kardja révén már régóta ismer a magyar irodalom, de róla csak utóbb derült ki, hogy bátran tarthatjuk költőnek is. Petőfi Sándor versében az „*őseimnek véres kardja*” az ő hadi alkalmatosságáról szól, ezzel mentette ki Mercy lotharingiai grófot az ellenség gyűrűjéből, ezért kapta a borjádi házhelyet. Fennmaradt több verstöredéke s egy hosszabb, művészi költeménye *Óreg embernek ifjuval való beszélgetése* címmel az 1760-as évekből. Az persze külön érdeme, hogy a maga építette kúria és méhes vendége lesz 1845-ben Petőfi Sándor, akit itt ihlet majd meg a híres négyökrös szekér. A szomszédos holland Styrum-Lymburg nemesi ösztöndíjából pedig később Garay János és Babits Mihály is részesül majd.

A század végén él Farkas Pál tamási nótárius, aki üres óráiban verseket fabrikál. Megható a kései kor számára, hogy köztük a tréfás találós kérdés éppúgy előfordul, mint a francia forradalomra való reagálás. Kár, hogy csupán a levéltárban s kéziratban olvashatjuk.

A korszakos művek és kis mesterek százada

Az archívum híven őrzi Tolna vármegye határozatát, amellyel 1809-ben egyedüli hivatalos nyelvvé teszi a magyart. Ez évben indul a gyöngyi gimnázium, már három éve működik a sárszentlőrinci, de ekkor látja meg a napvilágot Sobri Jóska is, aki 1837-ig, a megye nyugati szélén fekvő Lápadfőig fut betyárként, de színpadra is kerül Szigligeti Ede révén. A másik hős, Hány János még a napóleoni háborúkban gyűjti meséit, amelyeket majd Ócsény szülötte, Mehrwerth Ignác szekszárdi aljegyző, költő és monográfus mond el egykori gimnazista osztálytársának, Garay Jánosnak, aki az obsitost elindítja a világhír felé. Előttük azonban még mások járnak. Fördös Dávid gyöngyi tanárként rója strófáit a diáksereg örömeiről és mecénások iránti hálájáról, s a saját kedvteléseiről. A Bonyhád közeli Györéről származott Náray Antal Máré váráról ír eredeti magyar románt, és úttörőként fordítja le Shakespeare *Rómeo és Júliáját*, valamint Dickens egyik regényét.

Bonyhádön Egyed Antal plébános inkább a latin klasszikusokkal birkózik. Tekintélyes könyvtára és segítőkész tudása egyaránt várja az 1817-től a Perczel-családnál háziitanítóskodó Vörösmarty Mihályt, aki majd egyik ajánlója is lesz az első megyebeli akadémikusnak. Egyedé mellett két ifjú líterátor-pap, Teslér László és a szekszárdi Klivényi Jakab barátsága is ösztönzi a *Szózat* jövődő költőjét pályája hajnalán. S még valaki: munkaadója, Perczel Sándor 19 gyermeke közül a számára legkedvesebb Etelka. A plátói szerelem tárgya még sokáig ott lebeg a romantika csúcspontjára törő lírában, de megjelenik a korszaknyitó *Zalán futásában* is. Ezt a művet a ma Pincehelyhez tartozó Görbőn kezdte írni, ahol joggyakornok Csehfalvay alispán mellett. Szerény, de izléses emlékszoba szól erről ott, a bonyhádi Völgyesség Múzeum pedig a Percelek emlékeivel együtt őrzi Vörösmartyét. Talán meglepő, de leghíresebb tanítványa, Perczel Mór honvédtábornok agg korában hagyott az utókorra verses művet. Az 567 hexameterből álló *Az Idő és a Lélek* című költemény, amely először a helyi sajtóban, majd újabban a múzeum kiadványaként is megjelent, nem akármilyen erővel ostromozza korát. „*Pénc pedig irgalmatlan zsarnoka társadalomnak. / Országház, sajtó, tudomány, szerelem vagy imádság, / Még az*

Babits Emlékház, Szekszárd (Gaál Attila felvétele)

erény is, hűség, női szemérem, / Mind eladó pénzért, mindennek megvan az ára... / Mert akinek nincs bankjegye, nincs tárcája tömötten, / Érc erszénye üres, másokra szorultva ki koldul, / Nincs annak helye, tisztessége a társadalomban; / Kösse fel, üsse magát agyon, úgy sincs más menedéke..."

A *Zalán futása* s alkotója nyomában jár az 1812-ben Szekszárdon született Garay János, amikor *Csatár* címmel a Hunyadi és Garák közötti ütközetről ír. A korában igen népszerű költőt az Akadémia tagjai sorába fogadja, s legnagyobb elismerésében is részesíti. Példaképe után ő a második, aki honunkban irodalomból és újságírásból meg tud élni. A forradalom idején az egyetem magyar tanszékének vezetésével is őt bízzák meg. A Petőfi és Arany barátságát egyaránt kivívó költő az Árpád-házi királyokról és Szent Lászlóról írta legnagyobb, de *Az obszitosban* Hány Jánosról legmaradandóbb művét. Szülőháza az első megjelölt megyei irodalmi emlék, szobra Szekszárd főterén az első teljes alakos világi szobor szűkebb hazánkban, amelynek Sárköztől Tengelicig annyi szépségét írta meg.

Előtte már akadt jó tollú, fordításaival jeleskedő szerző a megyeszékhely szülőttei között, Déry István neve mégis inkább neje elfogult naplójából ismeretes. Hasonló félreértés kíséri Paks fia, Jámbor Pál életútját is. Őt Petőfivel szemben kívánta kijátszani a Honderü szerkesztője, de azt már kevesen tudják, hogy saját országgyűlési mandátumát ajánlotta fel 1848-ban Vörösmartynak, s 28 kötetben megjelent művei között vers, regény-, mese- és drámafordítás éppúgy található, mint irodalomtörténeti tankönyv és eredeti tragédia. Szülőhelyén méltán őrzi emlékét ma is működő társaság.

A falvak és mezővárosok mellett két pusztá is csodákat terem. Hidján él a közeli Szedrest alapító jeles reformpolitikus, Bezzerédj felesége, Amália, akinek halhatatlan művét, a leányának írott *Flóri könyvét* 1840-től nemzedékek olvassák máig 18 kiadásban. Brunszvik Teréz német nyelvű budai gyermekkertje után csakhamar itt létesül az első magyar óvoda, a közeli Tolnán, a Nemzeti Színház későbbi intendánsa, Festetics Leó birtokán pedig 1836-tól az első honi óvóképző – a koronát 1853-ban majd megtaláló Wargha Istvánnal az élén.

A szabadságharc jövődő nagy tetteinek színhelyétől, Ozorától nem messze, a fürge pusztán látja meg a napvilágot Radákovics József, aki Vas Gereben néven – Jókai előtt és mellett – a legolvasottabb prózaíró lesz adomáival és regényeivel. A Sárszentlőrincen gimnáziumba járt Petőfivel egy idős, a forradalom alatt Arany Jánossal a Nép Barátját is együtt szerkeszti, s műveit németül is kiadják.

A szabadságharc résztvevői között több Tolna megyei író-találunk, de nemcsak az egyik oldalon. Garay buzdító verseit csak későbbi bírói szó értékeli ártatlannak, de a dunaföldvár-bölcskei Cholnoky Imre *Kossuth-induló*jáért már 15 évet kap. A Földvári Pados János – Machiavelli és Montesquieu majdani fordítója – táborigazgató. Az eredetileg pap Garay Alajos, a *Betulia hölgye* jövődöntő alkotója honvédnek áll, akárcsak a párizsi forradalmat tevékenyen átélő, ott magyar újságot szerkesztett Garay Antal, a későbbi emlékiratíró. A század elején ártatlan regénnyel jelentkezett paksi Aszalay József, kiváló térképkészítőként muszkavezető lesz császári parancsra. Utálatból nem sokan olvasták *Szellemi omnibus*át, amelyben már 1856-ban leírta: „Az orosz a világ legjobb katonájának tartja magát, és valóban önmegtadása, halálmegvetéssel páros türelme bámulatos. Kinek legelőször ötle eszébe a katonát lövőgép- és ágyúeléségnek nevezni, bizonyára orosz katonát értett alatta... – Hát nálatok mikor lesz már egyszer forradalom? – kérdé az itt volt oroszoktól valaki. – Mihelyt ő felesége parancsolni fogja – felelte egyikök.”

A század második felében, főleg a Bach-korszak után egy sereg innét származott író kezdi pályáját. A keserű magyar realizmus nagy alakja, Arany János tanítványa, Tolnai Lajos Györkönyben született, s még Móricz is rajongott érte. (Ugyaninnét származik a Sopronban íróvá lett Györkönyi Károly.) Dunaföldvári szerbként látta meg a napvilágot Tomori Anasztáz, aki váratlanul örökölt vagyonával az első teljes magyar Shakespeare-kiadást tette lehetővé Arany tanártársaként. A *Toldi* költője különben verssel adózott Bezerédj István második feleségének, Etelkának, akinek szalonjában – a költő szerint – Deák először vetette föl a kiegyezés gondolatát. Tolnainak rokon-barátja a költő-kritikusként sokat ígérő, de öngyilkossá lett dunaszentgyörgyi Dömötör János. Halála évében még csak 22 éves, de már a Nemzeti Színház játssza Závod fia, Váradi Antal drámáját. Több tucatnyi könyvből nemrég emlékkötetet állított össze párszáz lelkes szülőközsége.

Sokakat azonban méltán vagy méltatlanul feledtek el. Paks fia, Palágyi Menyhért, az irodalomtörténészként indult későbbi filozófus, Marx-bírálatáért kapott hosszú csöndet. Rátkay László, Dunaföldvár népszínműíró, országos sikerű képviselőjét talán a kor koptatta el, akárcsak Kölesd lány hangú elbeszélőjét, Kálmán Dezsőt, vagy a bonyhádi költőből pécsi püspökké lett Virág Ferencet, a sárszentlőrinci lelkész-költő Sántha Károlyt, a tolnanémedi, verses regényt író Támer Jánost. Kinek jut már eszébe Szemenyei Mihály regölyi plébános, akinek valóságos-irodalmi naptársorozatából a helyi zárda s templom épült? Ugyanígy járt a Béri Balogh Ádámról kuruc korivá énekelt Thaly Kálmán-vers, *A kölesdi harcrul*, meg Szász Károly és helyi vonatkozású művei.

A máig érő XX. század

Számos életút ível a XIX. századi névtelenségből a megújulás korának szürkeségébe, de születnek és felnőnek innét korszakos alkotók is. Szekszárd fia, Babits Mihály 1898-ban jelenteti meg első fordításait, tíz év múlva figyel föl rá az induló Nyugat, amelynek meghatározó egyéniségévé válik. Szülőháza és a szomszédos Irodalom Háza a szellemi és társadalmi közegnek egyaránt hű tanúja. Külön szobát kapott az őt írói pályára ösztönző első magyar professzornő, a Baumgarten-díjas Dienes Valéria, s az utóbbi nemzedékek két jeles képviselője, a szintén itt született Mészöly Miklós és Baka István.

A velük zártult emberöltőben élt a nagydorogi Kopré József költő, a közeli Pakson emlékszobát is kapott Pákolitz István, a Doberdónál hősi halált halt dombóvári Szepessy László, akinek van azért régről emléktáblája. Semmi nem őrzi az első magyar rádiódramát, a *Hét fakeeszt* bonyhádi testvér szerzőinek, Börzsönyi Bélának és Brandeisz Ferencnek nevét, de nincs emléke Szakcs szülőltének, a híres Sicc-könyvek s más művek alkotójának, Kálmán Jenőnek. Könyvtárnév és gyűjtemény tudatja Könnyű László tamási költő egykori létét, de emlékeznek itt a hely másik szülőltére, Cser László hitéleti íróra és Würtz Ádámra, annyi híres irodalmi mű illusztrátorára. Ozorán összegyűjtötték az Illyés által is sokra becsült Hadfy Béla halotti búcsúztatóit, s a verseket a megyei könyvtár adta ki. Az intézmény méltán dicsekedhet azzal, hogy Sebestény Ádám bukovinai székely népmeséinek kötetei szintén támogatásával születtek és láttak napvilágot.

Külön gyűjteményt érdemelt a rokoni szálakkal Dombóvárhoz kapcsolódó Fekete István, de az ott született Sipos Gyula emléke is hasonlót kérne. Iskolai és irodalmi emlék Pálfa Felsőrácegres-pusztáján Illyés Gyula egykori iskolája. Nem üres érdekesség, hogy az az Apponyi Sándor építtette, akinek a Széchényi Könyvtárban található legteljesebb régi-

magyarkönyv-gyűjteményt is köszönhetjük. Ennek értékét az 1927-es törvénybe iktatáskor Hóman Bálint kétévi nemzeti jövedelem összegére tartotta.

Egy csokor nőíró

Az irodalmi emlékezet hálátlanul feledi el azokat, akiknek a Teremtő alkotásuk mellett női mivoltot adott. Pedig a nagyszékelyi Kazinczy Klára a XIX. század elején első költőnőink közé tartozott, a szomszédos Mszla szülötte, Csapó Ida a reformkortól a Bach-korszakig egyedülként fennmaradt naplója feledhetetlen tanú, ráadásul olasz költők és Liszt is ajánlottak neki műveket. Paksról indult a több kötetes Rosenákné Behr Blanka, Dunaföldvárott volt Sárdy János kollégája (Berze) Nagy Ilona regény- és színműíró. Kortársa a bátaszéki író- és költőnő, Dabolcsi Fekete Lászlóné, aki még találkozhatott volna Sass Erzsikével, Petőfi 1918-ig Szekszárdon élt műzsájával. Itt hunyta le szemét Patakyné Faggyas Jolán, Vörösmarty pesszimizmusának kutatója, Vendel-Mohay Lajosné, a Babits-hagyaték fáradhatatlan muzeológusa, és Mszlai Sarolta, Illyés-visszaemlékezések gyűjtője. De ki tartja fenn az izményi költőnő, Rumi Erzsébet, vagy a csikóstóttósi Baumgart Erzsébet verseinek és más műveinek emlékét? A harmadik Erzsébet, Túrmezei, Tamási leánya, a vallásos irodalom megbecsült szerzője ma is, de jószerivel már senki nem idézi a több prózakötetet kiadott Szarvas Mariskát, aki pedig Koppányszántón az első Tolna megyei irodalmi estet is tartotta 1887-ben. Éppúgy nem tudnak róla, mint a Pálán nevelkedett albán királynéről, Apponyi Geraldinről, aki álnéven írt regényeket, meg arról sem, hogy Fáy András kecses hölgyként kanyarított elbeszélést az itt hőmpölygő Sióról.

Akik persze kimaradtak

Bájos adat: a legendás dilettáns író, Pekár Gyula bonyhádi képviselő volt. De nem értékítélet, hanem helyszűke feledtette a váraljai János György finnül, észtül is kiadott meséit, Móricz alsónyéki élményeit, Féja Géza Sárközről szóló *Sarjadását*, a varsádi Wigand János fordításait, a kétyi Hegedüs Gyula *Komédiáját*. S hol vannak Szekszárd jelesei: Csengey Dénes, Ordas Iván, Dallos György, Baktai Ferenc, Biró János, Fejős Imre, Csalog Zsolt, Borbély Sándor, Szamolányi Gyula, az eszperantó irodalmi világpályázatán elismert Lengyel Pál, Molnár Mór, Varga S. József?

S ki ne tudná: Alsórácegresről indult Lázár Ervin, Decsről Czakó Gábor, Szekszárdról László Lajos, Tóbiás Áron, Kisdorogról Tamás Menyhért? Mert az élőkkel igen mostohán bántunk.

Az említettekkel és kimaradtakkal együtt hisszük, örömet, olvasmányt talál majd mindenki, aki e szerény áttekintésen túl elsősorban a művek iránt érdeklődik. Hiszen akárcsak az alkotóknak, nekünk is minden reményünk a – tolnaiakat buzgón forgató – jövődöbeli tisztelt Olvasóban foganhat tette.

Dr. Tóttós Gábor

A Bezerédj család hidjai otthona

Bezerédj család hidjai kúriája nem tekinthető építészeti különlegességnek, ám mint reformkori művelődéstörténeti emlékeket őrző, nemesi életformát szimbolizáló lakhelyet a történeti emlékezet megőrökíti. A birtokos nemességhez kötődő *kúria* fogalma a reformkorban kapott különleges tartalmat. A nemesi hagyományokat tisztelő megközelítésben a kúria eszményi, sajátosan magyar nemesi értékrendet képviselt, amelyben egyszerű körülmények között, mégis viszonylagos bőségben és harmóniában élt a földesúr. A nyugatiasabb szemléletűek olykor tespedtséggel, tudatlansággal, szűk látókörűséggel jellemezték a kúrialakót.¹ Bezerédj István (1796–1856) és felesége, Bezerédj Amália (1804–1837) világa, otthona mindenképpen cáfolata ez utóbbi megállapításnak.

¹ Glósz József: A kúria és lakói Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXVII. kötet. Szerk.: Dr. Gaál Attila, Szekszárd 2005. 297–327. old. (Továbbiakban: Glósz)

A kúria

A Bezerédjek földbirtok alapozta társadalmi státusát, vagyoni helyzetét jelenítette meg a hidjai kúria. A lakóház és a körülötte létesített, az udvarházat ellátó, kiszolgáló gazdaság, együttesen adta azt a közeget, amelyben a nemesi létük megvalósult. Az úrilak mögötti udvarban sorakoztak az istállók, fészerek, pajták, műhelyek, cselédházak. A puszták népe, a belső személyzet és az uraság lakóközösséget alkotott egy hierarchikusan felépített rendszerben. A birtok igazgatása közvetlenül a tulajdonos kezében maradt, bár az igazgatási folyamatba az ispán, a kasznár, utóbb a jószágigazgató személye is beiktatódott. A mindenkori birtokos és családja a gazdasági cselédséggel lazább kapcsolatot, a kúriai belső személyzettel bizalmas nyugvó viszonyt tartott fenn. A kúriai létformát meghatározó gazdasági, társadalmi keret az egymást követő generációkkal változott ugyan, de a reformkori társasági élet szokásai, az otthonteremtés normája a családban továbbadatott.²

Bezerédj István joggyakorlata után 1817-ben vármegyei tiszteletbeli esküdti hivatalt vállalva költözött Tolnába, és egyúttal átvette nagyanyja, Gindly Zsófia örökrészét, Hidja, Medina, Jegenyés, Bikád pusztát, az ekkor még osztatlan családi jussot, amin apja ezidáig bérlőként gazdálkodott. Hozzálatott a gazdaság fejlesztéséhez, gyarapításához. Kora hajnaltól fáradhatatlanul járta a határt, ellenőrizve az időszerű munkákat. Akácfaikkal megkötötte a futóhomokot, belterjessé változtatta a gazdálkodást. Hírnevet szerzett ló- és juhtenyésztéssel. Megalapozta az oly sikeres megyei selyemtenyésztést. Jövedelmezővé tette a gyengén működő birtokot.³

Bezerédj Amáliában igazi társra lelve, 1821-ben összeházasodtak, és az otthonukat a hidjai, akkor még ötszobás házban rendezték be. Amália kedves, derűs lényé vonzotta a szomszédokat, a rokonságot, a vendéglátás mindennaposá vált. Mégis csak 1830 táján gondoltak a ház átalakítására.⁴ A kor „nemzeti” építészeti stílusának, a klasszicizmusnak jegyei alapján történt az átépítés. Nem hivalkodó életformát tükröző, egyszerűségében nyugodtságot, harmóniát sugárzó épület főhomlokzata ma már nem látható, klasszicista bejáratot kapott. Sajnos nem ismerjük a tervezőt, az építőt, az építés körülményeit. Akár Pollack Mihály is lehetett a tervező, aki ekkor dolgozott a szekszárdi vármegyeháza tervein.⁵

Bezerédj István számára nem volt kérdés, hova épüljön fel az életvitelükhöz igazodó kúria. Döntésében elsődleges szempontként vetődött fel a mezőgazdasági munkák személyes felügyelete. A hidjai allódiom minden tekintetben megfelelőnek bizonyult, hiszen itt elegendő tér állt rendelkezésre a meglévő épület kiegészítéséhez, a park kialakításához és a gazdasági udvar bővítéséhez. Természetesen az anyag háttér, a birtok kiterjedése korlátozta a kúriai telek nagyságát. A másfél holdnyi díszkert, akkoriban divatos angolkert vette körül a házat, amelynek azt a szerepet szánták, hogy eltüntesse a gazdaság kevésbé látványos részét. A szabadidő kellemes eltöltésére is alkalmas parkot füves részekkel, fákkal, bokrokkal, kanyargós ösvényekkel tagolták. Kis tavacska is kiegészítette a megalkotott természeti környezetet. Az üvegház sem hiányzott a citrusfélék nevelésére. Az épület homlokzati oldala tekintett a parkra. A kúria tengelyében álló úri lakot, mintegy átmenetként a veteményes kert és a gyümölcsös választotta el a majorság többi részétől.⁶ Bezerédj István büszke volt az „édenné” varázsolta Hidja pusztára, a virágzó mandolára, jázminokra, tulipánokra, Amália kedvenc virágától, az ibolyától kéklő parkra, a gyümölcsösre, amely oly sok újdonságot, szépséget rejtett.⁷

Maga az úri lak belső térelosztását tágas, egymásba átjárható termekkel oldották meg, és mindegyik a párhuzamosan futó folyosóra is nyílt. Meghosszabbították az eredeti ötszobás házat ily módon, és hogy ne legyen túl hosszú az épület ezért U-alakban megtörték, s ide került az intim szféra. Ebben a szerkezetben elkülönült a háló-, dolgozó- és lakószoba funkció. A társasági élet szinterei és a család visszavonulásának teret adó részek egymástól távol estek. A

² Glósz i. m.

³ Bodnár István–Gárdonyi Albert: Bezerédj István (1796–1856) Magyar Történelmi Társulat Bp. 1918. I. kötet 69–85. old., II. kötet 271. old. (Továbbiakban: *Bodnár*)

⁴ *Bodnár* I. kötet 103. old.

⁵ Zádor Anna: Pollack Mihály 1773–1855 Akadémiai Kiadó. Bp. 1960. 48., 54., 250. old.

⁶ Glósz i. m.

⁷ *Bodnár* I. kötet 112. old.

bécsi biedermeier stílust követő belső berendezés, az almárium, a szekreter, az íróasztal, a játékasztal, a vitrin, a könyvszekrény és a nélkülözhetetlen zongora szintén egyszerűséget mutatott. A falakat családi portrék díszítették. A kellemes, barátságos látványt a virágok emelték. Bezerédj István ifjú házasként Csapó Dánieltől 30 cserép szobanövényt kapott ajándékba. Bizonyára az esti gyertyafényes társalgás, vagy a nyugati és hazai irodalmi, tudományos művek olvasgatása fokozták az otthonból áradó meghitt hangulatot, a családias légkört.⁸

Élet a kúriában

Szolidan, takarékosan ugyanakkor szoros napirendet követve zajlott Bezerédjék élete. A háztartás, a gazdálkodás teendői mellett a kúria hétköznapjait a vendéglátás színesítette, ugyanis Hidja a megyei urak és hölgyek kedvelt találkozóhelye lett. Rokonok, barátok, birtokszomszédok révén új ismeretségeket is kötöttek. A kúria mindenkor kész volt a vendégek fogadására, és akár 18 fős társaságot is vendégül tudtak látni, azaz asztalhoz ültetni. A rokonok hosszabb ideig, a barátok egy-két napig időztek, a szomszédok néhány órai kikapcsolódás alkalmait kínálták. Ezek a változatosságot jelentő látogatások beszélgetésekben, a gazdaság megtekintésében és vadászattal teltek. A társalgás gyakori témája volt a gazdálkodás, az időjárás. Természetesen a politizálás a férfiak körében központi szerepet kapott. Sőt a vármegye sorsáról egyezségek, politikai alkuk is megestek egy-egy ilyen baráti összejövetelen. A megyei reformkori ellenzéket és a konzervatív tábor képviselői egyaránt tagjai voltak a társaságnak⁹, hiszen a nemesi tudat összetartó ereje, a rokonsági viszonylatok áthidalták a nézetbeli különbségeket.

A közvetlen szomszédságot a rokonság alkotta. Tengelicen Csapóék, Kajdacson Sztankovánszkyék, Apáti pusztán Gindlyék, Gruberék, Pélen Zichyék laktak. A családi összeköttetésekön keresztül ismerkedtek meg más megyebeliekkel, mint Döry Ferencékkel, Miklóssékkal és Lászlóékkal, szintén Zombán lakó Pejáchevichékkel, a tolnai Festetics grófokkal, a bonyhádi Perczelekkel, Bartal Györggyel. Megfordult náluk Hrabovszky János 1848-ban Eszék parancsnoka, gróf Apponyi György, majdan a kiegyezés előkészítésében szerepet játszó politikus, Krenmüller (Thormay) Károly híres orvos Szekszárdról és e társaságot kiegészítette báró Louis Serpes francia emigráns, aki 1809 óta vendégeskedett Csapó Dánielnél. Amália barátnőre lelt Csapó Ida (Nemeskéri Kiss Pál Fiume kormányzójának felesége), Sztankovánszky Lilla (br. Gerliczy Vincéné) személyében. E két családdal alakult ki bensőséges, családias kapcsolatuk. Amália háztartási gondokkal terhelt napjait az esti zenélések oldották. Az alkalmi kis zenei társalgást hárfán, zongorán kiválóan játszó, szépen éneklő, zenét is szerző Amália, a zenekedvelő Augusz Antal, annak kellemes hangú Louisi húga és a zongora virtuóza Bezerédj Pál, István öccse adta. Ismerték a zeneirodalmat, játszották a korabeli zenei nagyságok műveit. Bezerédj Istvánt személyes ismeretség fűzte Liszt Ferenchez. Nyugaton járt vendégek is megfordultak náluk, mint Festetics Leó, Wesselényi Miklós, Batthyány Lajos, Bezerédj László. A valódi kikapcsolódást a városi kiruccanásokon a bálók, a megyei közgyűlések, a vásárok jelentették. A farsangok is vígan teltek, minden hétre esett egy-egy mulatság. A mindig jókedvű Amália rajongott a táncért.¹⁰ A család távolabbi helyekre, Pestre, Balatonfüredre, Kőszegre, Sopronba, Veszprémbe, Bécsbe, Ischlbe, Marienthalba, Pöstyénbe is utazott rokonlátogatásra, gyógyító kúrákra, üzleti ügyek intézésére.¹¹

Úgy tűnhet, hogy a hidjai napokat csak a kocsizás, a lovaglás, a vadászat, a pipázgatás, az esti whistezés töltötte ki. Mindketten beszéltek a német, a francia, az angol nyelvet, az irodalmi műveket eredeti nyelven olvasták. Bőven volt alkalom a társasági élet során az olvasmányélmények kicserélésére, erkölcsi értékekről való elmélkedésre. Ne felejtjük el, hogy a művészetek, a tudományok pártolásának kora volt ez az időszak. Bezerédjék a XIX. század első fe-

⁸ Glósz i. m., *Kurucz Rózsa: Tehetséges, európai műveltségű Bezerédj Amália (1804–1837) öröksége. Neveléstörténet 2004. 1. évf. 3–4. szám* (továbbiakban: *Kurucz*)

⁹ Glósz i. m.

¹⁰ *Bodnár I. kötet. 103–111. old., Kurucz i. m., Megjegyzés: Csapó Dániel (1778–1844) a vármegye alispánja 1827–1836, követe 1830, 1832–1834, a megyei reformmozgalom elindítója, Augusz Antal (1807–1878) ellenzéki, majd konzervatív politikus, Tolna vármegye alispánja 1845–1849 között, Helytartótanács alelnöke (1852), Liszt Ferenc barátja.*

¹¹ Glósz i. m.

lének újszerű szellemiségét képviselték, talán egy kicsit hagyományt teremtve is. A család barátjának mondható Franz Schober (1790–1882) költő, muzsikus, festő és mecénás nem véletlenül nevezte Hidját a „magyar *biedermeier* szellem központjának”.¹²

Felhőtlen családi életük 1827-től Bezerédj István vármegyei főjegyzői tisztségének betöltésével más irányba terelődött. A reformpolitikában, a megye diétai küldöttjeként (1830–1836) országos elismertséget szerzett. E szerepkörben talált igazán önmagára. Amália a népnevelés ügyének kötelezte el magát. Létrehozta a hidjai óvoda-iskolát 3–9 éves gyerekek számára. 1834-ben a pozsonyi évek alatt született kislányuk, Flórika nevelésekor bontakozott ki írói tehetsége. „*Flóri könyve*” című tankönyvét a magyar gyermekirodalom első kiemelkedő alkotásaként jegyzi a szakirodalom. Tanító célzatú, Pestalozzi elvein alapuló gyerekeknek szánt olvasókönyve a „*Földesi estvék*”.¹³

A meleg, szeretetteljes családi otthon beárnyékolta Amália már 1822-ben jelentkező betegsége, majd 1837-ben bekövetkezett halála. A tragédia megismétlődött 1844-ben, a kislányuk szintén tudóbjában halt meg. Bezerédj Istvánt vallásos hite segítette át a magán- és közéleti bajokon. Töretlenül folytatta a reformok gyakorlati kivitelezését az önként adózás felvállalásával, a tolnai óvóképző megszervezésével, a jobbágyaival kötött örökváltás szerződéssel és 1848-ban a vármegye országgyűlési képviselővel. Reformkori múltjáért a forradalom és szabadságharcban való részvételéért Haynau halálbüntetést szabott ki rá. Bezerédj Etelka (1807–1888), második felesége közbenjárására hidjai száműzetésébe enyhült az ítélet. A gazdálkodással múló napokat megtörték a barátok, Deák Ferenc, Perczel Béla, Bartal György, Scitovszky hercegprímás és a legkitartóbb barát, Sztankovánszky Imre 48-as főispán látogatásai. Titkosszolgálati megfigyeltsége 1856-ban bekövetkezett haláláig tartott. Hagyatékát, emlékéét Bezerédj Etelka ápolta ma még látható hidjai kápolna állításával, a régi kapcsolatok fenntartásával. A birtokot öröklő unokaöccs, Bezerédj Pál a selyemtenyésztés országos hírességű szakembere pedig továbbvitte a gazdaságot.¹⁴ Hidja utolsó birtokosa Bezerédj Ottilia megérte a földreformot, a birtok pusztulását. 1945 nyarán a lakosság kifosztotta a kúriát, s a gondosan gyűjtött és megőrzött százéves könyvtárat megsemmisítették. Később megkísérelték, hogy összeszedjék a széthordott berendezési tárgyakat, műkincseket, nem sok sikerrel. A 15 szobás kúriát ideiglenesen földigénylőknek juttatták, majd a földműves-szövetkezet, később pedig a termelőszövetkezet használta az épületet.¹⁵ Bezerédj István alapította Szedres község (1838) külterületeként nyilvántartott Hidja pusztja napjainkban, alig emlékeztet az egykor rendezett, virágzó majorságra, de a magánkézbe került nemesi ház felújítása megkezdődött.

Cserna Anna

¹² Kurucz i. m.

¹³ Bodnár I. kötet 121., 137–138., 263., 348–370. old., Kurucz i. m.

¹⁴ Bodnár II. kötet 5–106., 252–270., 401–436. old.

¹⁵ Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára: Tolna Megyei Földhivatal iratai 15. csomag 3983/1945., 4748/1945., 15. csomag 19093/1946., 22120/1946.